

УДК: 622.79:622

ТОҒОЛДИ ҲУДУДЛАРИДАГИ СЕЛ-СУВ ОМБОРЛАРИ ЎЗАНЛАРИДА ЛОЙҚА ЧЎКИНДИЛАРНИ БОШҚАРИШ УЧУН ТИНДИРГИЧЛАР ҚУРИЛИШИНИ АСОСЛАШ

Янгиеев Асрор Абдиҳамидович¹ – техника фанлари доктори, профессор,

e-mail: yangiev_asror_63@mail.ru

Аджимуратов Дилмурод Серикханович¹ – техника фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD),
e-mail: adjimuratov86@mail.ru

Рахматов Махмуд Исматович² – техника фанлари номзоди, e-mail: rahmatov1959@mail.ru

Панжиев Шерзод Саҳибович¹ – докторант, e-mail: soxibov1010@mail.ru

¹“Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш муҳандислари институти”
милий тадқиқот университети

²Карши муҳандислик-иқтисодиёт институти

Аннотация. Мақолада Қашқадарё вилоятидаги Лангар сел-сув омборида олиб борилган дала-тадқиқотлари натижалари келтирилган. Лангар сел-сув омбори ўзанида қуриладиган тиндиргичлар ўлчамларини аниқлаш ва асослаш учун бозланган сел оқимининг кенгайтирилган конус шаклидаги участкада тўхтатилиши ҳисоблари бажарилган. Лангар сел-сув омбори учун тиндиргич конструкцияси сел-сув омбори сув келтирувчи ўзанига жойлаштирилган, тиндиргич тўртбурчак шаклдаги кўндаланг кесимли иккита камерадан иборат: 1-камера узунлиги $L_1 = 300$ м, эни $b_1 = 100$ м бўлиб, табиий ўзан энидан 1,5 марта катта $h_1 = 2.0$ м; 2-камера биринчи камера билан туташган бўлиб, узунлиги $L_2 = 200$ м, эни $b_2 = 80$ м бўлиб, табиий ўзан энидан 1,25 марта катта, чуқурлиги $h_2 = 1.5$ м. Иккала камера ҳам бўйлами нишаблиги бир хил қабул қилинган $i_1 = i_2$.

Калим сўзлар: сел-сув омбори, гидроузел, сув чиқарии ишиооти, сув ташлаш ишиооти, сел тошқини, лойқа чўкиндилар, фойдасиз ҳажем, муаллақ ва туб чўкиндилар, сел-сув омбори хавфсизлиги.

Abstract. The article presents the results of field research conducted in the Langar flood reservoir in Kashkadarya region. Accumulation of large amounts of muddy sediments occurred in flood reservoir basins. In order to determine and justify the dimensions of the buffers to be built in the basin of the Langar flood reservoir, the calculations of the stoppage of the connected flood in the extended cone-shaped section were performed. The structure of the Langar flood-reservoir clarifiers consists of two chambers with a rectangular cross-section, located on the length of the flood reservoir water intake: the length of chamber 1 $L_1 = 300$ m, width $b_1 = 100$ m, which is 1.5 times larger than the natural bed width $h_1 = 2.0$ m. The 2nd chamber is connected to the first chamber and has a length of $L_2 = 200$ m, width $b_2 = 80$ m, which is 1.25 times larger than the natural bed width, depth $h_2 = 1.5$ m. Both chambers are assumed to have the same longitudinal slope $i_1 = i_2$.

Keywords: flood reservoir, hydropower station, water outlet structure, drainage structure, flood, muddy-sediments, useless volume, suspended and bottom sediments, flood-reservoir safety.

Кириш. Сайёрамизда глобал иқлим ўзгариши натижасида табиатда табиий хавфхатарларнинг пайдо бўлиш частотаси тобора кўпайиб бормоқда. Бундай табиий ҳодисаларга сел-тошқинларни мисол қилиб келтириш мумкин. Хусусан, Марказий Осиёда, шу жумладан Ўзбекистон Республикаси ҳудудларида сўнгги ўн йилликда иқлим ўзгаришлари натижасида сел-тошқинлар ва бошқа хавфли табиий ҳодисалар тез-тез содир бўлмоқда. Оқибатда эса ўнлаб дақиқалар ёки бир неча соат ичида қисқа муддатли сел оқимлари кўприкларни, йўлларни, каналларни, далаларни, экин майдонларни ҳамда сув ва сел-сув омборларидағи

гидротехника иншоотларини шикастлантирумокда. Сел-тошқинларга асосан жадаллашган ёғингарчиликнинг тасодифий содир бўлиши сабаб бўлмоқда, натижада эса дарёларнинг доимий оқими сел оқими билан қўшилиб, тезкор ва қисқа муддатда катта хавфлар содир этмоқда [1,2,3,4,5,6]. Сел-сув омборли гидроузелнинг юқори бъефларида қаттиқ оқимнинг аккумуляцияланиш жараёнлари мураккаб физик-гидравлик ҳолатлардан иборат бўлиб, гидрологик, топографик, гидравлик, гидротехник, эксплуатация ва бошқа бир қатор омилларга боғлиқ. Бугунги кунда сел-сувмборларини лойқа-чўкинди ётқизиқларидан тозалаш бўйича техник-иктисодий жиҳатдан самарали тадбирлар мавжуд эмас. Умуман олганда, юқори бъефдаги ётқизиқларни бутунлай сел-сув омборлари зонасидан чиқариб ташлашнинг амалда имконияти йўқ. Аммо, уларнинг миқдорини камайтириш бўйича тегишли чора-тадбирлар ўтказилмаса, бундай гидроузеллар яна бир неча йиллик фойдаланишдан сўнг умуман яроксиз ҳолатга келиб қолиши мумкин. Юзага келган муаммони ечишда юқори бъефдаги лойқа чўкинди ётқизиқлари ҳажмини аниқлашдан ташқари, уларнинг юқори бъеф топографик шароитига боғлиқ равишда жойлашиш характерларини ўрганиш ҳам муҳим аҳамиятга эгадир [7,8,9,10,11]. Бир неча йил фойдаланишда бўлган ўзанли сел-сув омборларида лойқа-чўкинди ётқизиқлари параметрлари лойиҳавий хисоб-китоблардан кескин фарқ қиласди. Тоголди ҳудудларда жойлашган сел-сув омборларида лойқа-чўкиндиларнинг чўкиш жараёнини башоратлаш ҳамда уларнинг хавфсиз ва ишончли ишлашини таъминлаш билан боғлиқ тадқиқотлар бир қатор олимлар томонидан ўрганилган, жумладан, А.Н.Гостунский А.А.Саркисян, Н.Л.Кулеш, В.И.Тевзадзе, Ц.Е.Мирцхулава, И.А.Мостков, Х.А.Исмагилов, А.Энштейн, А.Дайдо, Ф.Давронов ва ва бошқалар томонидан амалга оширилган ҳамда маълум даражада ижобий натижаларга эришилган [12,13,14,15,16].

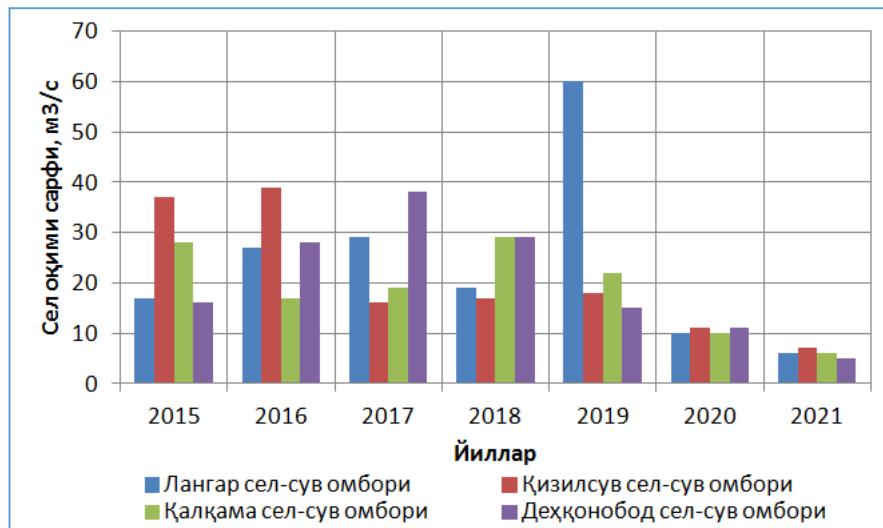
Кўриб чиқилаётган муаммонинг ҳозирги ҳолати. Республикаизда аксарият катта сел-тошқинлари тоғли ва тоголди ҳудудларида содир бўлмоқда. Қашқадарё вилоятида йирик сел-тошқини марказлари Қашқадарё, Фуздарё, Танхоздарё, Яккабоғдарё ҳавзалари ва шу билан бирга вилоятнинг тоғли ҳудудларидағи сойлар ҳисобланади. Бу дарё ҳавзаларида барпо этилган сув ва сел-сув омборларининг ҳавзаларида лойқа-чўкиндиларнинг кўп миқдорда тўпланиши сабаб бўлмоқда. Мавжуд сел-сув омборларида дала-тадқиқот ишларини олиб бориш ҳамда уларнинг техник ҳолатларини ўрганиш ва ишончли, хавфсиз ишлаши бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш ўта муҳим вазифалардан биридир. Қуйида дала-тадқиқотлари олиб борилган сел-сув омборлари бўйича маълумотлар келтирилган.

Масаланинг қўйилиши. Дарёларнинг доимий оқими сел оқими билан қўшилиб тезкор ва қисқа муддатда катта хавфлар содир этмоқда, яъни дарё ҳавзаларида барпо этилган сув ва сел-сув омборларининг ҳавзаларида лойқа-чўкиндиларнинг кўп миқдорда тўпланишига сабаб бўлмоқда. Шу сабабли, сел-сув омборларида тошқин сувларини ўтказиб юбориш, лойқа-чўкиндиларнинг шаклланиши жараёнларини, чўкиш миқдори ва таркибини аниқлаш ҳамда сел-сув омборларининг хавфсиз ва ишончли ишлашини таъминлаш долзарб масалалардан бири бўлиб ҳисобланади.

Тадқиқотнинг асосий мақсади юқоридаги муаммоларни илмий асосда ҳал этиш тизимини ишлаб чиқишидан иборат.

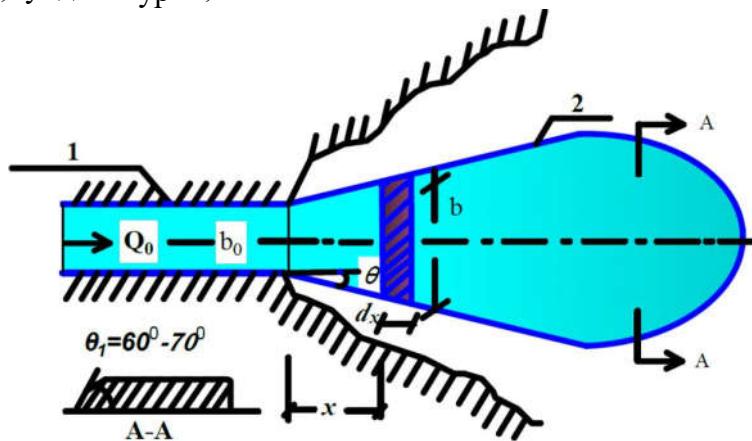
Ечиш усули (услублари). Тадқиқотда адабиётлар шархи бўйича статистик маълумотларга ҳамда дала ва назарий тадқиқотларга ишлов бериш усулларидан фойдаланилган.

Натижалар таҳлили ва мисоллар. Қуйидаги диаграммаларда Лангар, Қизилсув, Қалқама ва Дехқонобод сел-сув омборларидағи 2015-2021 йиллардаги сел оқимлари ҳажми тўғрисидаги маълумотлар келтирилган [17,18]. Диаграммадан кўриниб турибди, ўрганилган йилларда сел-сув омборларида сел оқимининг келиши ҳар хил, айниқса Лангарда 2019 йилда 2015 йилга нисбатан 3 баробар кўп миқдорда сел оқимлари келган. 2020-2021 йилларда эса камайиши кузатилган (1-расм).

1-расм. Қашқадарё вилоятидаги сел-сув омборларида 2015-2021 йилларда күзатылған сел оқимлари

Лангар сел-сув омбори ўзанида қуриладиган тиндиригичлар ўлчамларини аниклаш ва асослаш учун боғланған сел оқимининг кенгайтирилған конус шаклидаги участкада тұхтатилиши ҳисоблари бажарылған [12]. Куйида Лангар сел-сув омбори ўзанида сел оқимини тұхтатиши ҳисоби көлтирилған. Бунда дастреки параметрлер: $V_0=3,87 \text{ м}/\text{s}$; $\lambda = 0,04$; $b_0=25 \text{ м}$; $\operatorname{tg}\theta=\operatorname{tg}12^\circ=0,21$; $\operatorname{tg}\theta_1=\operatorname{tg}60^\circ=1,73$; $H_0=1 \text{ м}$; $\omega_0=25 \cdot 1=25 \text{ м}$; $=96,71 \cdot 5=483,55 \text{ м}^3/\text{s}$; $i_{\text{тр.з.}}=0,16$; $i_{\text{к.в.}}=0,02$; унда $K_p=8,0$.

2- расм. Сел-сув омбори ўзанида сел оқимининг кенгайтирилған конус шаклидаги участкада тұхтатилиши схемасы:

1-транзит зонасы; 2-конус шаклидаги участка.

Ҳисоблар бүйіча ўзан транзит зонаси чиқишиң қисмидан $x_1=100 \text{ м}$ масофадаги сел оқимининг параметрлари ва зона ўлчамлары қыйидагиша [12]:

Створдаги оқим тезлиги:

$$V_1 = 5 \sqrt{\frac{96,71}{0,04 \cdot 8,0 \cdot 25 \cdot 100 + 0,04 \cdot 10000 \cdot 0,2 + 96,71}} = 1,57 \text{ м}/\text{s}.$$

Створдаги оқим сарфи:

$$Q_1 = \frac{483,55}{8,0 \sqrt{\frac{96,71}{8,0 \cdot 0,04 \cdot 25 \cdot 100 + 10000 \cdot 0,04 \cdot 0,21 + 80}}} = 192,08 \frac{\text{m}^3}{\text{s}}$$

Конус участка сини текислайдиган шартли сел “сарфи”:

$$Q_{tek.} = Q_0 - Q_1 = 483,55 - 192,08 = 291,46 \text{ m}^3 / \text{s}$$

Ушбу участкадаги ўртаса оқим тезлиги:

$$V_{1\bar{y}p} = \frac{V_0 + V_1}{2} = \frac{3,87 + 1,57}{2} = 2,72 \text{ m/s}$$

Оқимнинг аралашынган вақти:

$$t_1 = x_1 / V_{1\bar{y}p} = 100 / 2,72 = 36,74 \text{ s}$$

Биринчи участкадаги t_1 вақт ичида чўкиндилар ҳажми:

$$W_1 = Q_{1\bar{y}p} \cdot t_1 = 337,81 \cdot 36,74 = 12412 \text{ m}^3$$

Биринчи участкадаги оқим ўртаса чуқурлиги:

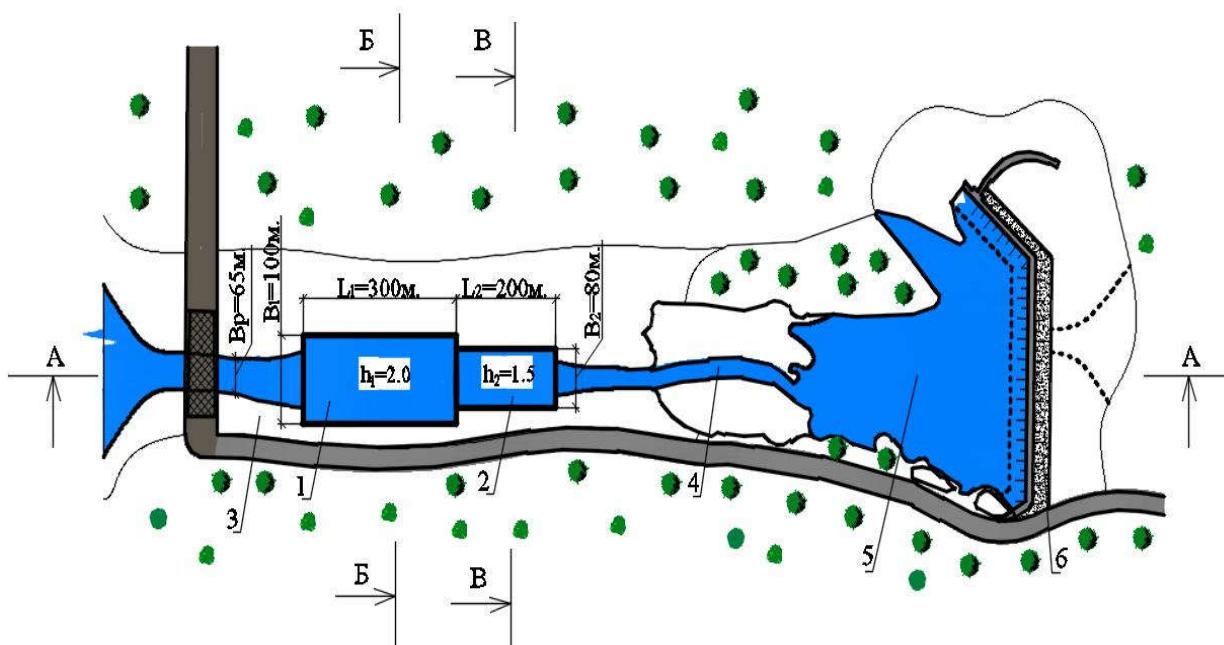
$$H_{1\bar{y}p} = Q_{1\bar{y}p} / b_{1\bar{y}p} \cdot V_{1\bar{y}p} = 337,81 / 46,0 \cdot 2,72 = 2,12 \text{ m}$$

Сел оқими табиий қиялиги бурчагини ҳисобга олган ҳолдаги оқим кенглиги, унда:

$$\theta_1 = 60^\circ \text{ ва } \operatorname{tg} \theta_1 = \operatorname{tg} 60^\circ = 1,73$$

$$b_1' = b_1 + H_1 \operatorname{tg} \theta_1 = 75,0 + 1,82 \cdot 1,73 = 79 \text{ m}$$

Юқоридаги ҳисоблар шунни кўрсатадики, Лангар сел-сув омбори ўзанида режалаштирилган тиндиригичлар биринчи камераси узунлиги 100 м, кенглиги 79 м ни ташкил қилган. Тиндиригичнинг кенглиги конструктив равишда 100 м, чуқурлиги эса 2 м олиш мақсадга мувофиқ.

3-расм. Тиндиригич схематик плани: 1-тиндиригич 1-камераси; 2- тиндиригич 2-камераси; 3-сел-сув омбор ўзани; 4-сел-сув омборининг тиндиригичлардан кейинги ўзани; 5-сел-сув омбори косаси; 6-сел-сув омбори тўғони

Хуноса. Қашқадарё вилоятидаги Лангар сел-сув омборида олиб борилган дала-тадқиқотлари натижасида қуйидагилар аниқланди:

1. 2015-2021 йиллардаги сел оқимлари ҳажми тўғрисидаги маълумотларига кўра Лангар, Қизилсув, Қалқама ва Дехқонобод сел-сув омборларида сел оқимининг келиши ҳар хил, айниқса Лангарда 2019 йилда 2015 йилга нисбатан 3 баробар кўп миқдорда сел оқимлари келган, 2020-2021 йилларда эса камайиши кузатилган. Натижада, сел-сув омбори ҳавзасининг лойқа-чўкиндилар билан тўлиши давом этмоқда.

2. Лангар сел-сув омбори ўзанида қуриладиган тиндергичлар ўлчамларини аниқлаш ва асослаш учун боғланган сел оқимининг кенгайтирилган конус шаклидаги участкада тўхтатилиши ҳисоблари бажарилган. Ҳисоблар шуни кўрсатадики, Лангар сел-сув омбори ўзанида режалаштирилган тиндергичлар биринчи камераси узунлиги 100 м, кенглиги 79 м ни ташкил қилган. Тиндергичнинг кенглиги конструктив равишда 100 м, чукурлиги эса 2 м олиш мақсадга мувофиқ.

3. Лангар сел-сув омбори учун тиндергич конструкцияси сел сув омбори сув келтирувчи ўзанига жойлаштирилган, тиндергич тўртбурчак шаклдаги кўндаланг кесимли иккита камерадан иборат: 1-камера узунлиги $L_1 = 300$ м, эни $b_1 = 100$ м бўлиб, табиий ўзан энидан 1,5 марта катта $h_1 = 2,0$ м; 2-камера биринч камера билан туташган бўлиб, узунлиги $L_2 = 200$ м, эни $b_2 = 80$ м бўлиб, табиий ўзан энидан 1.25 марта катта, чукурлиги $h_2 = 1,5$ м. Иккала камера ҳам бўйлама нишаблиги бир хил қабул қилинган $i_1 = i_2$.

Адабиётлар

1. Алекин О.А. Основы гидрохимии. Ленинград: Гидрометеоиздат, 1970. 443 с.
2. Аравин В.И., Носова О.Н. Натурные исследования фильтрации. Ленинград: «Энергия», 1969. 256 с.
3. Асарин А.Е., Семенков В.М. Расчетные паводки и безопасность плотин // Ж.: Гидротехническое строительство. – Москва, 1992. №8. С. 55-57.
4. Закон Республики Узбекистан «О безопасности гидротехнических сооружений». Ташкент, 1999.
5. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 16.11.99 года, №499. Положение «О централизованном обследовании и оценке технического состояния гидротехнических сооружений в Республике Узбекистан» от 03.10.2001 г. №03-4-245.
6. Мухамедов А.М. Эксплуатация низконапорных гидроузлов на реках, транспортирующих наносы (на примере Средней Азии). Ташкент: Фан, 1976. 237 с.
7. Справочник проектировщика. Гидротехнические сооружения. Под ред. Недриги В.П. Москва: Стройиздат, 1983. – 453 с.
8. КМК 2.06.05-98. Плотины из грунтовых материалов. Госкомитет по архитектуре и строительству. Ташкент, 1998. 200 с.
9. КМК 2.02.02-98. Гидротехника иншоотларининг заминлари. Тошкент. 1998. 210 б.
10. Малик Л.К. Чрезвычайные ситуации, связанные с гидротехническим строительством // Гидротехническое строительство. Москва, 2009. № 12. С. 1-16.
11. Мирцхулава Ц.Е.«Надёжность гидромелиоративных сооружений».Москва,1974. 366 с.
12. Натишвили О.Г., Тевзадзе В.И. Основы динамики селей // Тбилиси 2007, 214 с.
13. Янгиеv А.А., Панжиев Ш., Аджимуратов Д.С. // Сел-сув омборларида лойқачўкиндиларнинг шаклланиши таҳлили ҳамда хавфсизлигини баҳолаш бўйича тавсиялар/Irrigasiya va meliorasiya журнали. Тошкент 2021 №1(23) 29-33 б.
14. Yangiev A.A., Gapparov F.A., Adjimuratov D.S. Filtration process in earth fill dam body and its chemical effect on piezometers. E3S Web of Conferences 97, 04041 (2019) FORM 2019.
15. Yangiev A.A., Ashrabov A., Muratov O.A. Life prediction for spillway facility sidewall. E3S Web of Conferences 97, 04041 (2019) FORM-2019.
16. Yangiev, A.A., Bakiev, M.R., Muratov, O.A., Choriev, J.M., Djabbarova, S. Service life of hydraulic structure reinforced concrete elements according to protective layer carbonization criteria Journal of Physics: Conference Series 1425(1).
17. Yangiev A., Adjimuradov D., Panjiev Sh., Karshiev R. // Results and analysis of field research in flood reservoirs in Kashkadarya region/ E3S Web of Conferences 264, 03033 (2021)
18. Yangiev, A., Eshev, S., Panjiev, S., Rakhimov, A. Calculation of sediment flow in channels taking into account passing and counter wind waves. IOP Conference Series: Materials Science and Engineering 883(1),012036 2020.